

Кримінально-процесуальна реституція: поняття та порядок застосування

В.Ю. Горєлова
старший викладач
кафедри
кримінально-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджуються юридичні та фактичні особливості кримінально-процесуальної реституції.

В статье исследуются юридические и фактические особенности уголовно-процессуальной реституции.

The article investigates legal and actual features of the criminal processing restitution.

Ключові слова: кримінально-процесуальна реституція, захист майнових прав, потерпіла особа, незаконне кримінальне переслідування.

Постановка проблеми

Від початку становлення незалежності в Україні особлива увага приділяється дотриманню основних прав та свобод людини. Захист особи на сьогодні нерозривно пов'язується із захистом її майнових прав, забезпечення яких стає обов'язком держави. Так, Конституція України наголошує, що кожна людина наділена правом вимагати відшкодування шкоди, завданої їй незаконними діями державних органів та посадових осіб [1, ст. 56]. Під цим слід також розуміти право особи на повернення незаконно вилученого в особи майна та відшкодування будь-яких збитків, пов'язаних із цим майном, у повному обсязі.

Аргументація позиції зводиться до того, що необхідність подальшого розвитку інституту реституції в кримінальному процесі визріла на фоні постійних порушень майнових прав людини, що в новому економічному суспільстві психологічно сприймається більш гостро, ніж за радянських часів. Прогалини в законодавстві в будь-якій галузі негативно позначаються на відповідній правозастосовній практиці. В кримінально-процесуальному законодавстві такі прогалини призводять ще й до підриву авторитету держави, яка не вживає всіх необхідних заходів для підтримання правопорядку та справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми кримінально-процесуальної реституції розглядалися у працях російських науковців: В.Т. Нора, А.Г. Мазалова, З. З. Зінатулліна, С.Г. Александрова, В.Я. Понаріна [2] та ін. В основному наукові дослідження цих вчених стосуються проблем кримінально-правової реституції, зокрема проблем повернення майна потерпілій особі, яка його втратила внаслідок злочину. Окреслена тема, на жаль, дуже мало висвітлена у вітчизняній науковій літературі. Дослідження кримінально-процесуальної реституції як способу відшкодування шкоди особі, завданої незаконним кримінальним переслідуванням, було глибше розкрито українським науковцем М.Є. Шумило [3]. Також кримінально-процесуальна реституція висвітлена у науковому дослідженні Р.В. Корякіна [4].

Невирішені частини загальної проблеми

Невирішені проблеми кримінально-процесуальної реституції можна згрупувати наступним чином. По-перше, це пошук оптимального способу застосування реституції в сучасному українському кримінальному процесі. По-друге, це доведення необхідності законодавчого закріплення поняття кримінально-процесуальної реституції, а також підстав та умов її застосування.

Формулювання цілей статті

Ми ставимо за мету аргументовано довести необхідність законодавчого закріплення кримінально-процесуальної реституції, а також окреслити та проаналізувати особливості кримінально-процесуальної реституції.

Вклад основного матеріалу дослідження

Європейський вибір України вимагає адаптації внутрішнього законодавства до правового надбаня ЄС, і таким чином практичним завданням для нашої країни стає досягнення єдиного правового регулювання, на яке повинні орієнтуватися законотворці при внесенні змін до кримінально-процесуального законодавства в частині, що стосується реституції. Загальний підхід до розв'язання проблеми реституції в кримінальному процесі визначений в Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою від 29 листопада 1985 року, де зазначено: якщо державні посадові особи або інші представники, що діяли на офіційних засадах, порушили національні кримінальні закони, жертви повинні отримати реституцію від держави [5, п. 11]. Таким чином, питання правової природи реституції пов'язане з завданням шкоди особі, що виникає під час провадження по кримінальній справі.

На сьогодні у кримінально-процесуальній доктрині не існує поняття реституції, що пояснюється передусім недостатньою увагою до цього кримінально-процесуального інституту. Реституцію (від лат. «restitution») – поновлення початкового становища порушеного будь-ким певного стану – традиційно прийнято розглядати як спосіб захисту майнових прав в цивільному процесі, однак сфера її застосування передбачається й іншими галузями права (міжнародним, господарським), в тому числі й кримінально-процесуальним [6, с. 428].

Цілком доречно наголошує М.М. Агарков, що за радянських часів об'єктом «відшкодування шкоди у вигляді поновлення початкового ста-

новища» визначались речі з індивідуалізованими ознаками [7, с. 140]. У Цивільному кодексі РРФСР 1922 року [8] містились реституційні умови, які базувались на положеннях, що стосувалися визнання недійсності угоди та неможливості виконати зобов'язання. Останнє положення згодом було відхилено, і Цивільний кодекс УРСР 1963 року залишив реституцію лише засобом захисту майнових прав у визнаній недійсній угоді [9].

Незважаючи на цивільно-правову основу цього інституту, застосування реституції в кримінальному процесі стає дедалі актуальнішим.

Реституцію часто сприймають як один із способів відшкодування майнової шкоди. І хоча про неї безпосередньо в законі не йдеться, реституцію передбачено у ч. 2 ст. 3, та ч. 2 ст. 4 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» [10], відповідно до назви і змісту якого особі у визначених випадках повертаються:

1. Майно, вилучене органами досудового слідства та органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.
2. Майно, на яке накладено арешт.
3. Інші цінності, що конфісковані або повернені в доход держави судом.

Згідно із зазначеним законом, майно повертається в натурі, а в разі неможливості повернення в натурі відшкодується вартість майна за рахунок тих підприємств, установ, організацій, яким воно було передано безоплатно. Із цього випливає, що поновлення незаконно порушеного майнового стану можливе у трьох формах: повернення тих самих матеріальних цінностей, повернення подібного майна такої самої вартості або повернення вартості майна. Не важко помітити, що дві останні форми передбачають повернення «не того самого майна», а рівнозначних цінностей, що має розцінюватись як компенсація.

Предметом кримінально-процесуальної реституції є майно, на яке незакон-

но було накладено арешт, та майно, незаконно вилучене органами досудового розслідування. Аналізуючи зміст кримінально-процесуальної реституції, М.Є. Шумило погоджується з З.З. Зінатулінін та С.Г. Алексанровим і доходить висновків, що предметом її можуть бути лише ті самі речі та матеріальні цінності, що були незаконно вилучені в особи [3, с. 229]. Ми цілком поділяємо їхні погляди, згідно з якими речі, що за загальним правилом визначаються за родовими ознаками (стандартні предмети, речовини, деталі, продукти харчування тощо), хоча й індивідуалізовані певною мірою внаслідок факту закріплення їх в процесуальному акті та можуть на практиці бути повернені в натурі, не правильно вважати предметом реституції. Так, виходячи з п. 2 ст. 4 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», вилучене майно може безоплатно бути передано підприємствам, установам, організаціям для подальшої реалізації, що вже передбачає повернення «інших» таких самих предметів. Також, згідно із загальним правилом, речі, що визначені за родовими ознаками та мають ознаки, які властиві всім речам того ж роду і вимірюється числом, вагою, мірою, є замінними [11, ст. 184]. Для кримінально-процесуальної реституції з цього правила можливі певні винятки. Так, на наш погляд, зазначені замінені речі можуть (а в окремих випадках – повинні) бути упаковані спеціальним чином (в мішок, коробку, тару тощо) із застосуванням обов'язкового заходу непорушності такого схову (печатка, склеювання, прошиття тощо), що таким чином відокремлює майно від іншої маси речей та дозволяє зберегти його індивідуальну приналежність.

Отже, для кримінально-процесуальної реституції характерна індивідуалізована натуральність, що, з одного боку, робить її найбільш простим державним способом захисту майнових прав особи, що потерпіла від незаконних дій органів досудового розслідування, про-

куратури чи суду, а з іншого – вказує на здатність оперативного відновлення довіри громадян до державних органів, які тим самим визнають помилковість власних дій. З цього приводу В.Т. Нор справедливо зазначає, що «реституція є не засобом (формою) відшкодування майнової шкоди, а одним з кримінально-процесуальних засобів захисту майнових прав потерпілих осіб» [12, с. 79].

Особливістю кримінально-процесуальної реституції є також те, що речі (майно) вилучаються на формально законних підставах та спеціальним суб'єктом права. Традиційно предмет кримінально-процесуальної реституції розглядався в площині речових доказів, прив'язуючись до певної регламентації в чинному законодавстві, що передбачає умови та строки їх зберігання, а також подальше розпорядження ними. Відтак залишалися поза увагою вилучені в ході провадження у кримінальній справі речі, що не визнані речовими доказами, на що вказує Р.В. Корякін [13, с. 84, 90]. На наш погляд, він справедливо розширює предмет кримінально-процесуальної реституції, стверджуючи, що вона також включає вилучене майно, що не забезпечує цивільний позов; майно, на яке накладено арешт у разі закриття кримінальної справи; майно, що становило предмет застави у разі виконання заставодавцем своїх зобов'язань [4, с. 11]. До того ж, у проекті нового Кримінально-процесуального кодексу України передбачається можливість визнання будь-яких даних (у т. ч. речей, предметів) доказами лише в суді [14]. З цього приводу вбачається неправильним прив'язувати предмет кримінально-процесуальної реституції до процесуального статусу речей, що були вилучені в ході провадження по справі та повертаються власнику.

Необхідно зазначити, що шляхом кримінально-процесуальної реституції поновлення майнового стану особи відбувається не в повному обсязі, оскільки поновлювальна функція реституції регламентує лише повернення того самого майна або майнових прав, залишаючи поза увагою втрачену вигоду чи мож-

ливі прибутки, які особа не отримала у зв'язку з неможливістю користування майном. Нами було проведено опитування підприємців. З'ясовано, що внаслідок повернення незаконно вилученого майна (у тому самому стані) особа несе як позитивні збитки (не отримані доходи, прибутки), так і негативні (втрата в ціні повернутого майна, збитки по договорах, поставках, втрата орендних, лізингових платежів тощо). Так, у підприємця Л. було помилково вилучено товар (годинники) з магазину, який було повернуто через два місяці у тій же кількості і такому ж стані. Однак Л. зазнав значних збитків у зв'язку з орендою торгового місця, рекламою тощо. Подібні непоодинокі випадки передусім свідчать про необхідність нового підходу до розуміння реституції в кримінальному процесі.

З іншого боку, у зв'язку з цим кримінально-процесуальна реституція вимагає страхування від збитків, завданих посадовими особами органів досудового розслідування, прокуратури чи суду. Такий погляд на державне відшкодування оспорував П.І. Люблінський, який зазначав, що дотримуючись його, «ми повинні будемо відмовляти в компенсації майже всім особам, що не здійснюють самостійної господарської діяльності, а живуть тільки з постійних доходів, або біднякові, що отримує випадкові заробітки. Також держава буде змушена іноді платити за великі збитки та втрачені прибутки підприємця» [15, с. 660].

На наш погляд, подібні побоювання на сьогодні нічим не аргументовані, оскільки питання має вирішуватись не лише монетарним засобом відшкодування, а й іншими державними заходами, такими як звільнення особи на деякий час від податків, зборів, платежів, надання на певний період безоплатних приміщень (торгівельних місць) тощо.

Отже, закріплення кримінально-процесуальної реституції можливо у двох концепціях:

1) реституція у вузькому значенні, під якою слід розуміти повернення речі;

2) реституція у широкому значенні, що вимагає також покриття позитивних і негативних збитків.

До першої концепції також слід віднести випадки повернення того самого майна, але з його відновленням (ремонт, пошкодженням тощо). Це стосується повернення речей, що не були або не можуть бути об'єктами отримання доходу. Суть такої кримінально-процесуальної реституції зводиться до повернення речей у їх первісному стані. Прерогативою для цього виду реституції має бути також власна ініціатива органів, які були задіяні в процесі незаконної виїмки чи арешту майна.

Реституція у другому випадку не набуває істинного сенсу поновлення початкового становища особи без відповідного відшкодування збитків, які безпосередньо пов'язані з вилученим чи конфіскованим майном. Тобто така кримінально-процесуальна реституція стає підставою для компенсації інших прямих збитків (фінансових та моральних), що розглядаються разом із реституцією, проте отождоження їх з поняттям реституції неприпустиме. Також цей вид реституції, на відміну від реституції у вузькому значенні, передбачає ініціативу постраждалої особи в контексті пред'явлення відомостей про завдані збитки.

Реституцію також неправильно отождоженнювати з віндикаційним позовом, що згідно з цивільним правом полягає у витребуванні речі з чужого незаконного володіння. Так, М.Є. Шумило справедливо зазначає, що хоча ці способи захисту права власності і «підпорядковані одній меті, але досягається вона різними процесуальними засобами» [3, с. 238]. Також для віндикації необхідно, щоб майно з самого початку знаходилось в чужому незаконному володінні, під яким розуміється утримання майна без належної правової підстави [16, с. 6], тоді як кримінально-процесуальна реституція – це наслідок помилкової дії спеціально уповноважених державних органів, що діють на законних підставах.

Такий інститут також необхідно від-

різняти від інституту «безпідставного збагачення», що зародився в римському праві та традиційно регулює відносини, які виникають унаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави [17, с. 207]. Однак його норми спрямовані на регулювання майнових відносин, що, поряд з об'єктивним моментом (збагаченням за чужий рахунок), містять обов'язковий суб'єктивний. Оскільки здебільшого виїмка або арешт майна проводиться з процесуальної необхідності, а також не має на меті власного майнового інтересу, що свідчить про недобросовісність того, хто збагатився, то це не відповідає суті кримінально-процесуальної діяльності.

Юридичним фактом, що дає право особі на отримання вилученого майна, є закриття кримінальної справи за реабілітуючими підставами та винесення виправдального вироку суду. Тобто, згідно зі ст. 2 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» кримінально-процесуальна реституція можлива як на досудових стадіях кримінального процесу, так і в суді. До того ж, ч. 2 ст. 2 зазначеного Закону визнає право особи на повернення матеріальних цінностей до порушення кримінальної справи або за умови, що протягом шести місяців після проведення оперативно-розшукових заходів, у ході яких було незаконно накладено арешт на майно, або внаслідок виїмки майна не було прийнято рішення про порушення за результатами цих заходів кримінальної справи, або таке рішення було скасоване.

Особливістю кримінально-процесуальної реституції є також те, що майно вилучається в особи незалежно від її волі, а кримінально-процесуальна реституція виникає з моменту офіційного визнання незаконності такого вилучення. До того ж, владні державні суб'єкти, діючи в межах права, вилучають майно не у власних інтересах. Таким чином, існує реальна необхідність створення спеціальних норм в кримінально-проц-

есуальному законодавстві, спрямованих на спрощене та більш швидке повернення незаконно вилученого майна, що значно зменшить додаткові позови про компенсацію збитків, пов'язаних із неможливістю користуватися майном, із його можливим пошкодженням чи втратою.

Гальмує процес спрощення кримінально-процесуальної реституції ще й та обставина, що цей інститут розцінюють іноді як одну з форм відшкодування шкоди. Поєднання цих інститутів відбувається також у Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» (1994), назва якого, за справедливим зауваженням М.Є. Шумило, не відповідає повністю його змісту, оскільки в ньому йдеться не лише про відшкодування шкоди, але й про кримінально-процесуальну реституцію [3, с. 237]. З приводу цього судово-практика свідчить, що сам факт повернення майна власнику вкладається в розуміння майнового відшкодування. Так, рішенням Жовтневого районного суду м. Полтави було повернуто конфісковане у громадянина майно та відшкодована моральна шкода у зв'язку з необхідністю ремонту цього майна [18]. Такі випадки свідчать про неправильне розуміння «реституції», що, зрештою, і призводить до того, що, по-перше, особа «задовольняється» отриманням власної речі в якості матеріального відшкодування за неможливість користування та розпоряджання нею, а по-друге, кошти, призначені на ремонт пошкодженої речі, отримуються як компенсація за моральні страждання.

Також згідно з п. 2 ст. 4 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» в разі неможливості повернення майна в натурі його вартість відшкодовується за рахунок тих підприємств, установ, організацій, яким воно передано безоплатно. Однак нам вбачається сумнівною процедура визначення грошового екві-

валенту майна, що було одержано на баланс підприємства без його вартості або з приблизною вартістю, яку встановили. До того ж, несправедливою є сама пропозиція грошового відшкодування за річ, яку неможливо з об'єктивних причин замінити чи придбати або яка була дорога як згадка. Крім цього, в Законі не визначено цінової прив'язки, що як виняток зроблено для втраченого житла, яке відшкодовується, «виходячи з ринкових цін, що діють на момент звернення громадянина про відшкодування шкоди».

Висновки

Наведене вище дає можливість дійти висновку про те, що неправильно отожднювати поняття «кримінально-процесуальна реституція» і «відшкодування шкоди».

1. Кримінально-процесуальна реституція полягає у наступному:

- кримінально-процесуальна реституція не є засобом відшкодування шкоди, оскільки, виходячи зі свого застосування, не має такого статусу;
- кримінально-процесуальна реституція є засобом захисту майнових прав особи, що передбачено на конституційному рівні;
- предметом кримінально-процесуальної реституції є будь-які індивідуалізовані речі, майно, що можуть бути об'єктами права власності та які були вилучені в особи під час кримінального провадження по справі;
- кримінально-процесуальна реституція можлива у вузькому та широкому розумінні;

- її необхідність впливає зі змісту положень Конституції України, міжнародних актів, Кримінально-процесуального, Цивільного кодексу та Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду».

2. Інститут кримінально-процесуальної реституції не стільки підтверджує факт співвідношення завдань щодо «повернення матеріальних цінностей» та «охорони законних прав та інтересів

осіб, яким було завдано шкоди під час кримінального провадження по справі», як частини та цілого, скільки свідчить про те, що держава відповідальна за діяльність органів та посадових осіб, які повинні з честю виконувати покладені на них законом обов'язки та необхідні процесуальні дії в інтересах правосуддя.

3. Необхідним є закріплення в новому Кримінально-процесуальному кодексі України поняття та основних положень кримінально-процесуальної реституції як одного із заходів захисту гарантованих Конституцією майнових прав особи.

4. Поняття кримінально-процесуальної реституції може бути визначено як процес поновлення майнового стану особи, який було порушено внаслідок незаконного кримінального переслідування.

5. Пропонується розмежувати підстави й процесуальне застосування кримінально-правової реституції (повернення майна з чужого злочинного володіння та кримінально-процесуальної реституції).

6. Доповнити Кримінально-процесуальний кодекс України статтею, що може мати норми такого змісту: «1. Орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя (суд) за наявності реабілітуючих особу підстав зобов'язані в місячний строк розглянути питання про повернення незаконно вилученого (конфіскованого чи арештованого) майна. За наявності заяви громадянина розгляд цього питання повинен відбутись в межах 10 днів. 2. Орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя (суд) у межах зазначених строків виносять постанову, копію якої зобов'язані направити особі із зазначенням місця і часу повернення майна. 3. Про результати застосування кримінально-процесуальної реституції складається протокол з відповідними додатками (копії протоколу обшуку, вилучення майна, фото-, кіноплівка, що застосовувались при вилученні майна тощо). Протокол підписується посадовою особою відповідного органу дізнання, досудового слідства, прокуратури,

суду, що передала майно, особою, що отримала майно, понятими. Зауваження щодо повернутого майна вносяться до протоколу. 4. В разі оскарження постанови слідчого прокурор не пізніше трьох днів з дня надходження скарги виносить відповідне рішення. Спір про належність майна, його якість та невраховані збитки вирішується в порядку цивільного судочинства».

Список використаних джерел

1. Конституція (Основний Закон) України, прийнята 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Див.: *Понарин В.Я.* Уголовно-процесуальна реституція / В.Я. Понарин // Правоведение. – 1988. – № 1. – С. 43; *Зинатуллин З.З.* Уголовно-процесуальна реституція як форма возмещения причиненного преступлением материального ущерба / З.З. Зинатуллин // Правоведение. – 1972. – № 2. – С. 118; *Мазалов А.Г.* Гражданский иск в уголовном процессе / А.Г. Мазалов. – М. : Юридическая литература, 1977. – 176 с.; *Александров С.Г.* Уголовно-процесуальна реституція / С.Г. Александров // Сов. юстиция. – 1990. – № 5. – С. 28–29.
3. *Шумило М.Є.* Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія / М.Є. Шумило. – Харків : Арсіс, 2001. – 320 с.
4. *Корякін Р.В.* Реституція в сучасному кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття ступеня кандидата юридичних наук: спеціальність 12.00.09 / Р.В. Корякін. – К. : КНУВС, 2006. – 20 с.
5. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної ради України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_114
6. Популярна юридична енциклопедія / [кол. авт.: В.К. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський (кер.) та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
7. *Агарков М.М.* Обязательство по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков. – М. : Типография «Известий Советов депутатов трудящихся СССР», 1940. – 190 с.
8. Гражданский кодекс РСФСР // СУ РСФСР. – 1922. – № 71. – Ст. 904.
9. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. // ВВР – 1966. – № 46. – Ст. 284.
10. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 року № 267/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1
11. Цивільний кодекс України від 16.01.03 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
12. *Нор В.Т.* Имущественная ответственность за неправильные действия должностных лиц / В.Т. Нор. – Львов : Изд-во «Вища школа», 1974. – 215 с.
13. *Корякин Р.В.* Сущность и значение реституции в современном уголовном процессе Украины: перспективы развития и применения / Р.В. Корякин // Вестник ЛИВД. – 2001. – № 1. – С. 83–92.
14. *Оніщук М.* Проект нового Кримінально-процесуального кодексу України: основні новації / М. Оніщук, Л. Лобойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yuricom.com/ua/analytical_information/?id=3913
15. *Люблинский П.И.* Свобода личности в уголовном процессе / П.И. Люблинский. – СПб. : Сенаторская типография, 1906. – 678 с.
16. *Амфитеатров Г.Н.* Иски собственников о возврате принадлежащего им имущества / Г.Н. Амфитеатров. – М. : Изд-во НКЮ СССР. – 16 с.
17. *Орач Є.М.* Основи римського приватного права : навч. посібник / Є.М. Орач. – Львів : Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – 238 с.
18. Архів Жовтневого районного суду м. Полтави. – Справа № 2 – 187/09.